

ФОЛЬКЛОР У РОМАНІ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА “КРОВ ЛЮДСЬКА - НЕ ВОДИЦЯ”

Наталя ШУМАДА

Народ є творцем найкращих цінностей, не тільки матеріальних, а й духовних. Серед усіх колосальних духовних скарбів чи не найкоштовнішим є його усна творчість — поезія і мудрість, викристалізована і відшліфована найталановитішими народними митцями. Саме в ній відбита справедлива оцінка дійсності й оспівані найсвітліші мрії й сподіванки народні.

Твори українських письменників-класиків сповнені любові до своєї Батьківщини і її народу. Тарас Шевченко, Панас Мирний, Михайло Коцюбинський любовно і дбайливо ставилися до фольклору, черпаючи творчу наснагу з цих живодайних джерел.

Сучасна українська література міцно пов'язана з усною народною творчістю, бо, як відзначав Максим Рильський, “письменники — плоть від плоті і кість від кості народу. Не дивно, що їх твори глибоко перейняті елементами народнопоетичної творчості”¹.

Спадщина наших провідних українських письменників ХХ ст. — драматургів І. Микитенка, І. Кочерги, прозаїків А. Головка, Ю. Яновського і О. Гончара, поетів М. Рильського, П. Тичини і А. Малишка, широковідома й люблена народом, має народнопоетичну основу. Автори цих творів, пропагуючи найпередовіші ідеї, застосовують національну форму, яка проявляється також і в умінні користуватися багатствами усної народної творчості, насамперед її образною, колоритною, яскравою мовою.

Постійний інтерес до фольклору, всебічне осмислення його ідейного й художнього багатства дуже великою мірою властиве й Михайлові Стельмаху, одному з найкращих українських прозаїків, письменникові глибоко національному за всім складом своєї творчості. Михайло Стельмах, мабуть, повніше і глибше від інших зумів скористатися порадою свого старшого колеги по перу, видатного українського поета і вченого Максима Рильського, який писав:

*Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов і гнів
У тому гомоні морським. Немає*

Мудріших, ніж народ учителів.

У нього кожне слово — це перлина,

Це праця, це натхнення, це людина.

Бажання ще ґрунтовніше вивчити усну народну творчість привело М. Стельмаху до Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнології, де письменник тривалий час працював науковим співробітником. Але туди він прийшов уже досвідченим фольклористом; селянський син і з дитинства сільський житель, він, відколи навчився розуміти людську мову, чув і переймав її, соковиту, образну, барвисту.

Зачарований її красою, майбутній письменник пильно прислухався до народних переказів і легенд, запам'ятовував овіяні світлим смутком або іскрометні, веселі пісні, захоплювався влучними, дотепними порівняннями, прислів'ями та приказками. Щодалі інтерес до народної творчості у нього зростав. М. Стельмах не тільки збирав і записував кращі зразки фольклору, а й робив наукові висновки. З'явився в друку ряд його робіт, як, наприклад, дослідження про народну пісню, відредагована ним збірка “Народна лірика” тощо.

Свою творчу діяльність письменник почав ще до Великої Вітчизняної війни. Уже перші його поетичні спроби виразно позначені фольклорними впливами. Поезіям військового часу фольклорні мотиви надавали особливої інтимності й задушевності. Поряд із сталевими нотами ненависті до ворога звучали ніжні тони любові до отчого дому і рідного краю — краю, оспіваного в народних піснях. Саме з них бере поет найкращі художні образи, і вони органічно влітаються в тканину його ліричних віршів:

Життя — червоний мак у житі,

Що тільки мріяв розцвісти...

Береш його гвинтівку серед поля,

Що пахне ще і потом і теплом,

А на могилі вже шумить тополя

І тужить колос вистиглим зерном...

(Із збірки “Шляхи світання”).

У повоєнній поезії М. Стельмаху (зокрема в збірці “Жито сили набирається”) все частіше зустрічаємо вірші з підзаголовком

“Народний мотив” — і це теж дуже красномовне свідчення великої уваги і любові письменника до фольклору.

У віршах для дітей поет використовує мотиви народних казок та пісень (“Цапок”, “Журавель”, “Чайка”, “Заєць і рак”, “Перший сніг”) тощо. Його великі прозові твори — повість “Над Черемошем”, роман-хроніка “Велика рідня” такі багаті на фольклорні образи й мотиви, що саме ця риса завжди відзначається критиками як одна з найхарактерніших ознак своєрідного стилю письменника. З кожним новим твором він розширював коло фольклорних мотивів та образів, найбільше спираючись на пісенність, бо, як поетично сформулював Стельмах-науковець, “пісня — це душа народу, це безмежне поле, засіяне зернами історії і заквітчане людськими надіями, це незміряна, воістину народна любов до своєї дідици... достойна людська гідність і людське страждання, це чисті пориви до щастя”².

Глибоке знання народної творчості, а надто пісні, дало можливість показати її навіть у маловідомих варіантах³; наприклад, рядки поширеної і не раз зафіксованої фольклористами в Західній Україні пісні “Чом всі трави повсихали”:

*Та як ми ся двої любили,
сухі дуби цвіли,
а як ми вже перестали,
й сирі повіяли”*

— подані в другій книзі роману “Велика рідня” у варіанті, записаному автором на Київщині:

*як з тобою ми кохались,
сухі дуби розвивались,
як любити перестали —
однолітки повсихали”⁴.*

Дослідник фольклорної стихії у творчості М. Стельмаха Василь Скрипка спеціально звертає увагу на те, що пісня “могутньо проросла у творчість письменника. І якби вона не жила в його творах, ми втратили б те оригінальне художнє явище, ймення якому — Михайло Стельмах”⁵.

Прагнення за допомогою фольклору якомога глибше розкрити народну психологію, посилюючи тим самим ідейність та реалізм творів, стає особливо помітне із зростанням М. Стельмаха як художника.

Найкращим зразком у цьому плані може бути його роман “Кров людська — не води-

ця”, написаний у 1957 році. Уже назва твору, яка містить у собі головну ідею, перекоонує нас у тому, що автор бере матеріал з самих глибин життя народу, і дуже вміло використовує його неоціненні скарби — поетичну творчість. Тут маємо щасливий випадок ідеального поєднання форми і змісту.

Твердження “Кров людська — не водиця” є концепцією гуманних морально-естетичних переконань народу, пов’язаних з пісенним образом матері, що благає сина не їхати від неї, — там на нього чекає смерть — чужа і його власна. Проклятий матір’ю син не послухав, і пролита ним кров обернулася потім його загибеллю. Так він спокутував своєю кров’ю чийось пролиту ним кров.

Слова пісні “Кров людська — не водиця” двічі наведені у тексті роману, становлять його лейтмотив, що не потребує розлогих пояснень. Чи можна стисліше і поетичніше сказати про це, ніж словами народної пісні? Вкладена в уста сліпого кобзаря, вона звучить велично і значуще. Адже український народ здавна дуже шанує своїх співців, справедливо вважаючи їх носіями й виразниками мудрості й совісті народної.

Пісня... “неждано обізвалася прекрасним самотнім голосом, що невідомо для кого з кобзарською тугою підіймався на битій подільській дорозі, невідомо кого благав не проливати людську кров, бо

*Людська кровіця — не водиця —
Проливати не годиться.*

І перед силою цієї туги, перед силою людської любові два вбивці мимоволі опустили до низу свою зброю і голови. І тільки перевізник з піднятим угору веслом тягнувся, мов соняшник, за піснею своєї кров’ю политої землі:

- Сліпий Андрійко співає. Дасть же бог такий голос — з сумовитим захопленням промовив парубок.

- Хто ж він? — різко обернувся до нього Підпригора.

- Чоловік, — ухильно відповів парубок”.

Сцена ця дуже красномовна. Сліпий кобзар промовляє такі значущі слова, що їх сила впливає навіть на закоренілих вбивць і змушує опустити голови. А чиста душа — парубійко-перевізник, навпаки, тягнеться до неї, ніби всім серцем приєднуючись до мудрих слів співця.

Вдруге Андрійко співає цю ж пісню в один з найтрагічніших моментів — похорону Мірошниченкових дітей, дітей — найдорожчого скарбу дорослих, утягнених у безглузде протистояння. Так ці короткі епізоди стали узагальненням, символом, ідеєю твору, — прості люди прагнуть до миру на землі, не хочуть вести даремно братовбивчої війни, проливати людську кров.

У романі зображено час, коли в селі точилася жорстока класова боротьба, складалися нові суспільні відносини, переоцінювалися цінності. Поряд із старими, віками освяченими традиціями, виникали нові звичаї. Ці складні процеси, звичайно, відбилися в усній народній творчості, зокрема в піснях. М. Стельмах майстерно використовує їх у своєму творі, щоб показати два табори, на які чітко розмежувалося село.

...Як і раніше, навесні село дзвенить, перегукується жіночими голосами, що виводять традиційні веснянки:

- Нема льоду, нема льоду,
Нема й переходу,
Коли тобі люба мила —
Бреди через воду!
- На нашій вулиці
Дівчата чарівниці.
Закопали горщик каші
Посеред вулиці.
- Закопали, закопали,
Ще й кілком забили,
Щоб на нашу вулицю
Парубки ходили...

Але є тут і щось нове, чого ніколи раніше не чула сільська вулиця: Григорій Шевчик і Варивон Очерет, сини сільських бідняків, напевне, вперше виводять:

Ой, на небі безпорядки,
Кажуть, бог змінився:
Пішов грітися у пекло
І весь обсмавився!

Жартома, вдаючи з себе п'яних, хлопці намагаються вкусити нову владу частушками:

Комнезам, комнезам,
Превелике звання,
Надіває галіфе,
Іде на собрання,

— горлав, спотикаючись на рівному, Січкара, а Денисенко йому підспівував:

Нема хліба, нема сала,

Тільки збори та вистави.

Подаючи зразки такої творчості, письменник підкреслює, що селяни словом намагалися показати своє ставлення до колективізації.

У піснях і частушках відтворено напружену обстановку того часу, показано настрої і думки різних соціальних груп. Вояків-невдах, що згодом самі почали усвідомлювати свою приреченість, дуже виразно характеризує ними самими складена пісня, в якій вони іронізують над своєю гіркою долею:

Гей, за тую сачовицю
Подались ми за границю,
Гей, гей, подались ми за границю...

Пісня допомагає художникові досягти найбільшої виразності й емоційності у зображенні людських характерів і почуттів, у розкритті внутрішнього світу людини. Якого високо трагедійного звучання набуває сцена, де нещасна мати тужить над убитим бандитами сином! Письменникові пощастило створити глибоко психологічний малюнок дуже скупими, але надзвичайно точними і тонкими штрихами. Ми не знайдемо тут докладних описів всіх нюансів переживання матері. Але весняна радісна пісня, яку співає збожеволіла від горя мати, створює величезне драматичне напруження, що сильніше від будь-яких описів підкреслює людське страждання.

...Василева мати "не заголосила над своєю дитиною, не окропила її сльозами, а неждано, серед горем прибитих людей, тихо, тихо вивела великодню пісню, пісню далеких своїх років, яку співала ще дівчиною на велелюдному цвинтарі:

Першим часом васня садила,
Гей, гей, васня садила
Другим часом поливала,
Гей, гей, поливала
Третім часом цвіт зірвала,
Гей, гей, цвіт зірвала.
Василь, василь, васильочок
Гей, гей, васильочок,
Мій прекрасний ти цвіточок!
Гей, гей...

Отак і переплітались в її хаті великодні "гей, гей" і похоронні дзвони, що вже не тривожили материне серце...

З особливою любов'ю, тепло і щиро малює М. Стельмах дитячі образи. І знову-таки пісня стає йому тут у пригоді. Так і ба-

чиш веселу щебетушечку Настечку, що витанцює і виспіває перед дідом та бабою:

*Ой, найму собі цимбали,
Щоби ніженьки дримбали,
Гех!
Щоби ніженьки дримбали,
Дрібушечки вибивали,
Гех!*

І маленького, але дуже поважного Левка, який з усієї сили намагається здаватися старшим:

“Левко прокашлявся, поглянув на хатні двері і задзвонив чистим голоском:
*Ой там на горі дивний див,
Там соловейко гніздо звив.
Всю нічку не спав,
Та все щебетав,
Собі солов'їху прикликав...*”

Ці наївні пісеньки зворушують читача, викликають у нього ще більшу симпатію до двох маленьких солов'яток. На все життя запам'ятовуються образи братика й сестрички, які так щедро були наділені талантами, але не мали талану...

Пісень у романі дуже багато; вони не тільки як дорогоцінні оздоби прикрашають твір. Органічно влітаючись в авторську розповідь, пісні поглиблюють характеристику персонажів. Навіть тоді, коли не наводиться текст пісні, сама згадка про неї виразно підкреслює настрій героя, його вдачу:

“Згадавши про це — і скільки то хліба пішло в чужі забруднені руки, — Мирон зажурився, замуликав сумну пісеньку”. Або наймит Івана Січкаря, даром, що “замість одержі теліпається якесь гноття, безжурно насвистує “Метелицю”, і все його тіло і навіть квач ворухаться в танці”.

М. Стельмах — талановитий майстер національного пейзажу. Не тільки зорові образи, а й запахи, звуки рідної природи змальовані ним надзвичайно тонко й поетично. Його пейзажі — співучі, дзвінкі, сповнені мелодіями народних пісень: “Місяць все щедріше оббризував сяйвом оброшені дерева і шлях, чіткіше обрисовувались нерозсідані коні, а притишені пісні козаків поривались і поривались на далекі пороги до уляканих вишняків, до червоних калин, і чорних пожарищ, де є мати, чи батько і вірне кохання. Було в тих піснях і степове озерце, де плавало відерочко

три дні під водою, був і сердега бурлак, в якого заболіло тіло ще й голівонька, був і кінь, що клонить голову за козаком, була й дівчина, якій вгортав ноги своєю шапкою козак. Туга віків і надії віків сходились у молодих голосах і сласилися старим шляхом, стискаючи і веселячи серце”.

Щедро розсипав письменник у романі коштовні перлини — народні пісні: чи наводячи їх повністю, чи цитуючи уривки, чи вміло вмонтовуючи окремі пісенні рядки у прозову розповідь. Пісенний лад відчувається і в авторській прозовій мові, — така вона поетична, піднесена, лірично схвильована, інтонаційно різноманітна; а це йде від пісні, від думи, взагалі від поезії.

Фольклорні, пісенні мотиви допомагали письменникові створити глибоко народний образ жінки-трудівниці, матері-страдниці:

“Шестеро своїх синів і четверо чужих дітей виносила вона біля грудей, виростила в колісці й на човні біля річки, щоб окрім людей, любили вони землю і воду, рибу в глибині і птицю в небі, стебло у полі і дерево при березі. І сама вона була зіткана з любові, пісень і жадоби до праці...”

Народна мова, як сама природа, яскрава й різноманітна. Влучні фразеологічні звороти, дотепні порівняння, приказки й прислів'я — це барви її палітри, численні тони її величезного регістру. Серед образних засобів народної мови чи не найперше місце займають приказки й прислів'я, в яких з найбільшою силою виявляється розум народу, кристалічно відкладається його національна історія, суспільний лад, побут і світогляд.

Можна без перебільшення сказати, що мова творів М. Стельмаха і насамперед його роману “Кров людська — не водиця” насичена прислів'ями, приказками й іншими образними засобами з народної поетики більше, ніж мова будь-якого іншого сучасного письменника. Причому ці образні засоби не інкрустація, а органічний елемент. Саме такою є життєва розмовна мова, якою користуються селяни, а вони — головні герої роману.

Прислів'я, приказки, стійкі ідіоматичні вислови та інші засоби образності надають мові роману емоційної жвавості й натуральності розмовних інтонацій, певної смислової конденсованості, що аж ніяк не переобтяжує твір, як

це вважають деякі критики. Бо про яке переобтяження може йтися, коли письменник уміє слухати і відтворювати в книзі живу, реально існуючу, а не вигадану авторами мову.

Прислів'я і приказки, як і інші художні засоби з усної народної творчості, допомагають письменникові розкрити внутрішній світ героїв, показати їхні погляди й переконання. Мирон Підпригора, середняк, що "в політику не мішається", а цілком задовольняється своїм маленьким світом-хутірцем, якого ладен відгородити від всього живого, аби тільки ніхто не заважав йому радіти із свого потом і кров'ю здобутого достатку. Його філософія: "Буря дуби на щурпалки трощить, а травичку тільки нагинає. Тому не спіши, Олександр, поперед батька в пекло".

А от Тимофій Горичвіт, що, як і більшість селян, нічим, крім землі, не цікавився: "Наше ремесло — леміш і чересло", "Поле не говіркого — роботящого любить", казав він синові колись, тепер в час великих зрушень, не злякався, як Мирон. Тимофій каже: "Вовків боятися — в ліс не ходити".

Іван Бондар сміється із своєї жінки, яка натякає йому, щоб він хоч пучку солі приніс додому із громадського добра: "Це вона на здогад буряків, щоб дали капусти!"

Отаман Палилюлька розпускає свою банду і заявляє, що робить це добровільно: "Вольному воля, а спасенному рай".

Хитрий Яків Данько сердиться на позицію свого приятеля рубати всіх, хто підійде до їхньої землі: "Дурний піп, — дурна його й молитва! В твоїй бороді вже гречка цвіте, а в голові й на зяб не орано. Рубанеш одного — всім селом наваляться і відправлять туди, де козам роги заправляють".

П'яничка-писар, побоюючись розправи, відмовляється від наділу: "Хай вам озеро, хай вам і риба".

Жмикрут Варчук хитрий, але й дуже обережний: "Хто міняє, той штанів не має", відповідає він бандитові, боячись, що той обдурить його.

Руденко так характеризує пристосуванця Кульчицького: "Він такий, що в одно вухо влізе, а в друге вилізе".

Дуже щедро використовує автор надзвичайно образні, поетичні порівняння, які містять у собі гранично стислу, афористичну

оцінку побутових, суспільних, звичаєвих та інших явищ: "Розсерджений піп, забувши про свій духовний сан, вигукнув: "Потрібна богами твоя молитва, як возу п'яте колесо!" Так само говорить про молитви й інший персонаж роману: "Поможуть, як бабі кадило, коли бабу здубило".

Мирон, жалкуючи за своїм добром, згадує, що бандити "їли, як у прірву пхали", а багатий Денисенко за пшеницю "правив, мов за рідного батька".

Селянин злиться на перевізника: "Розпустив язик, мов халяву". Мирошниченко, на думку Сизоненка, "крутить селом, як циган сонцем".

Багато образних порівнянь взято з хліборобського побуту. Письменник так добре знає внутрішній світ своїх героїв, спосіб їх мислення і коло уявлень, що ніби їхніми очима дивиться на навколишню природу. Тільки селянинові може здаватися, що хмари лежать, "як віхті ромашкового сіна"; що чоловік може впертися "мов кілок у тин", що зуби можна "вилущити, мов квасолу". Тільки хліборобові спаде на думку, що "чересло, як життя, потрібне до плужка", а земля "як в'юн, вислизає з рук".

Ряд порівнянь мають виразне народнопісенне, ліричне забарвлення: "Петрик спокійний, мов тиха вода"; "на цій землі хліб, мов Дунай, стоятиме"; "махає веселими крилами високий вітряк, над ним як млинове коло, підводиться місяць, а хмарки навкруг нього зовсім білі, мов лебеді".

Крім прислів'їв, приказок, поетичних порівнянь, у романі надзвичайно багато сталих ідіоматичних словосполучень, в яких, за висловом М. В. Гоголя, "видно надзвичайну повноту народного розуму, що зумів зробити все своїм знаряддям: іронію, глузування, начістність, влучність мальовничого зображення, щоб скласти животрепетне слово"⁶.

Ось лише кілька характерних прикладів з величезної кількості фразеологізмів, наведених у романі: "нема часу по хатах посиденьки правити", "пуститися берега в брехні", "в Сірка очей позичати", "тягтися з останнього грошика й кошика", "пам'ятати до нових віників", "словами до печінок добиратися", "сидіти в печінках", "на легкий хліб перейти", "від здивування аж у землю вкпіти", "померти без скорому", "хоч губи посмачити",

“насилу відхреститися”, “платити два білих, а третій як сніг”.

Фразеологізми, використані в романі, виражають поняття з найрізноманітніших сфер життя й діяльності сільських жителів. Майстерним добором фразеологізмів письменник створює відчутно живий, повнокровний потік мови, — в ньому багато гумору, лукавих натяків, почуття переваги позитивних персонажів над негативними. Дотепні фразеологічні звороти дуже пожвавляють діалоги:

- “Та скоріше, скоріше, гідро, від наших вікон, бо й у свої двері не втрапиш!”

- “Тьху на вашу самшешу породу!”

- “Плюй собі в борщ!”

- “І ти на зборах, звиняй, не велике цабе”.

- “Усе, про що ми говорили, пішло коби-лі під хвіст”.

- “Бачили такого безсовісного?! — показала пальцем на Івана. — Це ж не чоловік, а варивода, нудьга і печаль! Він же своїм словом до серця і печінок добереться, а насмішкою не пожаліє ні батька, ні матері, ні старого, ні малого”.

- “Не чортова баба? А скажи, що десь привезли сіль чи гас, бігцем, як шістнадцятка, побіжить!”.

- “Та, махнув рукою Мирон, — звиняйте, моя баба життя не дає, мов кліщ, вчепилася за душу, живцем перегризає”.

- “Над такою жінкою дідька лисого покомандуєш”.

У селі прадавні звичаї і традиції ще побутують — і це правдиво та переконливо показує М. Стельмах. Діти вірять, ніби “не можна дивитись на місяць, бо тоді сновидою станеш і в місячні ночі будеш без пам'яті ходити по селу, безпечно можеш шпацірувати навіть по дахові, дзвіниці, але коли гукне хтось — прокинешся і одразу розіб'єшся об землю”, повитухи кладуть у постіль породіллям заліза, аби “всяке урочення йшло в залізо, а не на дитину”, діди чаклюють “сіль та печина з поганими очима, хто уроче — нех тому повилазять очі”. Замовляння є одним з найдавніших видів усної народної творчості.

Розгублений, переляканий новим складним плетивом подій, Мирон ще намагається захистити своє благополуччя давнім способом, — лягаючи спати, він проказує замовляння: “Хрест при мені, при моєму сні. Пре-

чиста в головах, Янголи по боках стережуть душі до півночі, а з півночі до світа, а од світа донині, а віднині до віка”.

Показуючи народні повір'я і заборони, письменник підкреслює, що вони виникали і ширилися внаслідок традиційної передачі давніх оберегів: “Цієї весни, коли сипний тиф нещадно косив і старого і малого, село хрестами благало Бога захистити його від нещастя, і досі стоять на всіх перехрестях і біля кожної кринички оці дерев'яні свідки людського безсилля і страждання”.

Маленька Василянка, що росте у глухому хуторці, як лісова квітка, — дуже допитливе, розумне дівчатко. Вона жадібно всотує в себе все почуте, прочитане чи побачене. Їй дуже хочеться більше про все дізнатися, але новини не часто проникають на їхній далекий хуторець, та й “прочитної” книжки дістати ніде, отож Василянка задовольняється тим часом казками та переказами старих людей, запам'ятовує безліч прикмет і замовлянь і свято вірить у їхню силу.

Як поетично і наївно звучить її розповідь про те, що на Водохреща треба піти “з чистим глечиком по воду, налити посуд по самі вінця і сказати криниці: “Добрий день, кринице Іордана, ім'я тобі Оляна. Маєш ти в собі три джерела: одне питне, друге медне, а третє молочне. Я не хочу ні молочного, ні питного, тільки хочу медного... І коли зварить цю воду на зіллі роївник, матошник, ракова шийка, балабан і термотоля, то для бідних це дуже добре”.

Відголоски сивої давнини відчуваються і в тому замовлянні, що його, мов не знати яку важливу таємницю, повіряє дядькові маленьке дівча: “На морі, на океані, на острові Буяні їде Ілля-пророк на колісниці, гонить дощ і грімницю, гоню і я вас, мої бджілоньки, по ярій віск, по солодкий мед”.

Постійне життя серед природи кладе на людей певний відбиток, вони глибше розуміють і краще відчувають її красу, ставляться до всього зеленого й живого з шанобливою любов'ю, привчаються спостерігати й надавати значення кожному порухові стебельця і кожному звукові в нічній тиші: “Цвіркун сюрчить — на погоду, навколо місяця лисичим хутром тремтить неширокий круг — на дощ показує”.

Сільські жителі звикли вважати живим усе, що їх оточує, і насамперед землю-годувальницю, землю-матір. Герої роману М. Стельмаха і ставляться до неї як до найповажнішої істоти: навесні, готуючись до першої оранки, — до першої після довгої зими зустрічі з землею, хлібороби вдягаються по-святковому: годиться з пошаною привітати рідну матір!

Цілий ряд художніх образів і засобів, взятих з арсеналу усної народної творчості, допомагає письменникові підкреслити таку рису в характерах його героїв, як одухотворення природи: весна уявляється Левкові пишною дівчиною у вінку, яку можна побачити серед буйної зелені на узліссі чи над ставом; відповідно до уявлень селянина персоналізовані метафори та порівняння: “Данило задумано обходить озеро, на якому місяць ширше веде свою оранку”; з-за клуні, “мов заспані гуси, починають ворухитися білі хмарки”, “з-під хмарки, мов з-під кудлатої шапки, краєчком ока глянуло сонце”.

Здавна відома і відтворена в літературі така риса характеру українського селянина, як дотепність, здатність влучно і гостро висміяти ворога. Простакуватий, наче недалекий, селянин раптом так вдало, одним тільки словом ужалить ворога, що тільки здивуєшся. Відома сила українських анекдотів і жартів, де такий собі дядько-простота виявлявся розумнішим і дотепнішим за пана. М. Стельмах надзвичайно тонко підкреслює також і цю рису характеру.

Серед численних використаних автором фольклорних мотивів подибуємо також і казку. Вона не наводиться в романі повністю, але сама тільки згадка про неї конкретизує, робить виразнішою важливу філософську думку, яку письменник підносить читачам досить таки оригінально — через висловлювання негативного персонажа. “Селянин у всі віки шукав справедливості і доброго царя. Коли навіть у нього дурник Іван в якомусь царстві-государстві ставав царем, то чому тепер дядько не може стати міністром у своїй волості?” Нехай думка висловлена дражливим тоном, — бо це ж ворог говорить, — але у ній тим виразніше проступає істина.

У романі наведена цікава старовинна легенда, яка збереглася серед жителів Поділля ще з тих давніх часів, коли на Україну чинили наскоки татари: “Переказують старі люди,

що біля містечка Меджибожа одного разу бджоли не пустили в лісові села і майдани татар: ті, не знаючи доріг, поїхали навмання по роях земляних бджіл, і вони дощовою хмарою обрушилися на людоловів і їхніх коней”.

Зображені в романі події відбуваються на Поділлі. Для створення колориту соціального середовища й місцевості письменник користується діалектизмами, але не захоплюється ними надмірно. Окремі діалектизми органічно зливаються з літературною мовою, стають її складовою. Діалектизми зустрічаються і в авторській мові (коралі, святешний, бланк, сутуж, неужиток, пошивка, обземок, ринка) і в мові персонажів (тутечки, теперички, тлусто, гладущик, пательня) тощо.

Цій же меті — створенню місцевого колориту — служать й імена персонажів, подані у вимові, властивій подолянам: Варивон, Докія, Омелян, Настечка, Зінька.

У романі М. Стельмаха “Кров людська — не водиця” фольклор використано майже у всій його жанровій різноманітності: пісні — ліричні, обрядові, сатиричні, частушки, фразеологізми, прислів'я, приказки, порівняння, метафори й інші ідіоматичні вислови, вірування, замовляння, прикмети, казки, легенди тощо.

Використання фольклорних образів і мотивів — це демонстрація справді-таки чудового знання усної народної творчості, засіб для розкриття основної думки, ідеї всього твору, а не прагнення письменника прикрасити розповідь.

За допомогою фольклорних засобів М. Стельмах поглиблює психологічну характеристику образів роману, показує своє ставлення до них.

Фольклорні мотиви увиразнюють обставини дій, створюють національний, місцевий колорит твору. Увага письменника до фольклору увесь час зростала; він використовував його свідомо, пильно відбираючи найхарактерніші зразки, які дають можливість передати живомовну стихію, вносять у мову твору ліричний струмінь, збільшують емоційність, драматизм, допомагають підкреслити сатиричне ставлення до ворогів.

У романі “Кров людська — не водиця” фольклор є тим надзвичайно важливим компонентом, з допомогою якого М. Стельмахові вдалося зробити крок уперед у розвитку української літературної мови.

Щоб повно проілюструвати, як широко використано в романі народнопоетичну творчість, довелося б переписати заново мало не весь роман, бо вона — на кожній сторінці і в кожному образі, в кожному рядку і в кожній думці. Адже вбачаємо її не тільки в наявності окремих фольклорних елементів, а в тісному, внутрішньому зв'язку творчого методу письменника з народним сприйняттям і відтворенням дійсності.

Київ

1 Рильський М. Доповідь на V пленумі СРПУ. — К., 1951.

2 Рильський М. Троянди й виноград. — К., 1957.

3 Довженко Г. В. Фольклористичні праці М. П. Стельмаха // Нар. творчість та етнографія. — 1982. — № 3.

Famous Ukrainian writer of the 20th Century M. Stelmakh had a great interest to Ukrainian folklore not only at the theoretical level. He was working in the Institute of Art Studies, Folklore, and Ethnography as a researcher, which led him to a better understanding of folk's spirits. He not only widely used folk motifs in his poetry and novels, but created a special atmosphere within his art with the help of folk texts. In the novel "Human's Blood is not Water" folklore became an important component, which serves a purpose of building up a Ukrainian literary language. The symbolic language, folk poetic forms, folk images serve the purpose in the novel to create a philosophical life approach based on the basic understandings of the human values hidden in a folk lyric songs, humor, epics, legends.

4 Стельмах М. Велика рідня. — К., 1957.

5 Українські народні пісні в записах Михайла Стельмаха / Вступна стаття й упорядкування текстів В. М. Скрипки.

6 Гоголь М. В. Собр. соч. / Худ. літ. — М., 1937. — Т. VI.

7 Стельмах М. Кров людська — не водиця. — К., 1957.

8 Стельмах М. Шляхи світання. — К., 1957; Жито сили набирається. — К., 1953; Колосок до колоска. — К., 1956.

9 Українські народні прислів'я та приказки. — К., 1955.

10 Іщук М., Марко В., Баташан І. Стельмах і народна творчість // Нар. творчість та етнографія. — 1979. — № 3.

11 Бондаренко З. І. Фольклорні елементи у творчості М. П. Стельмаха // Нар. творчість та етнографія. — 1982. — № 3.

12 Шумада Н. Народнопоетична творчість і роман Михайла Стельмаха "Кров людська — не водиця", 1958 (рукопис).

ЕПОС КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ

Олексій НИРКО

Український національний епос — думи перейшов на Кубань в кінці XVIII ст. разом з запорожцями. Типовими їх репрезентаторами були бандуристи Кравченки в п'яти поколіннях (Степан, Михайло, Тарас, Василь, Кость). Найбільш відомий з цієї кобзарської династії **Кость Васильович Кравченко** (1888—1944), учень свого діда Тараса Михайловича. За спогадами родичів, зокрема Олександри Дмитрівни Кравченко (1914—1993), він найчастіше виконував удома і прилюдно популярні думи "Буря на Чорному морі", "Плач невольників", "Козака Голоту", "Смерть козака-бандуриста". Безперечно, в його великому кобзарському репертуарі були й інші думи, але нечисленні свідки їх пригадати не змогли.

Знання і виконання К. Кравченком дум стверджують і письмові джерела. Так, коли він 1914 року створював у Катеринодарі капелу бандуристів, то готував з її учасниками "репертуар українських дум и песен для общественных выступлений"¹.

Тексти дум та історичних пісень на Кубані записували Василь Вареник (1816—1893), Тихін Попов (50 рр. XIX ст. — перша пол. XX ст.), Василь Шевченко (1882—1964), Юрій Миролюбов (1892—1970), Кузьма Катаєнко (1903—1980), Іван Варавва (1925 р. н.) та, безперечно, й інші дослідники.

Про побутування дум на Кубані свідчать і сучасні автори, такі як К. В. Чистов² та М. І. Боднар з Краснодару, інші автори. Во-